บทที่ ๒
ความหมายและคติความเชื่อของทวารบาล

ความหมายของคำว่า "ทวารบาล"

ทวารบาล มาจากคำว่า "ทวาร" ซึ่งแปลว่า "ประตู" หรือช่อง[1] และ "บาล" ซึ่งแปลว่า "เลี้ยง รักษา ปกครอง"[2] ทวารบาล เมื่อแปลรวมกันจึงมีความหมายว่า ผู้รักษาประตู หรือ ผู้รักษาช่อง คำนี้เป็นคำบาลีและมีความหมายรวมถึงช่องประตูเข้าออกของบ้านเรือน แต่ในสมัยสุโขทัยมีคำซึ่งปรากฏบนศิลาจารึกว่ามีการใช้คำ "ปตู"[3] ซึ่งก็มีความหมายเดียวกับ "ทวาร" เชื่อว่าตั้งแต่สมัยอยุธยาลงมา คำว่า "ทวาร" ได้กลายเป็นคำเฉพาะในราชาศัพท์ ในขณะที่คำว่า "ประตู" จะใช้กับบุคคลธรรมดาสามัญ[4] ซึ่งตรงกับคำศัพท์ภาษาอังกฤษว่า "guardian" แปลว่า ผู้คุ้มครอง ผู้พิทักษ์

จากคำแปลข้างต้น ทำให้เกิดการตีความต่องานศิลปกรรมประเภททวารบาลว่า คือ รูปของสัตว์ อสูร เทพ เทวดา และมนุษย์ หรือสิ่งใดๆ ก็ตาม ที่ตั้งอยู่บริเวณบานประตูหรือช่องของทางผ่านเข้าออก ช่องหน้าต่าง หรือราวบันได หากงานศิลปกรรมนี้ไปปรากฏอยู่บริเวณอื่นที่ไม่ใช่ประตู หรือช่องหน้าต่าง หรือระหว่างทางเข้าออก ไม่สามารถกล่าวว่าเป็นทวารบาลได้[5]

คติความเชื่อของไทย

สังคมไทยดั้งเดิม มีความเชื่อว่า ภูติ ผี ปีศาจ คุณยา อาถรรพ์ต่างๆ อันเป็นพลังลึกลับที่มองไม่เห็น เป็นผู้กระทำให้เกิดสิ่งต่างๆ เหนือธรรมชาติ โดยเฉพาะสถานที่ที่สำคัญๆ ที่เป็นสถานที่หวงห้ามและศักดิ์สิทธิ์ จึงมีการหาอุบายที่ป้องกันสิ่งที่ไม่ดี สิ่งที่จะเป็นอันตรายแก่คนที่อยู่ในบริเวณนั้น ด้วยการนำเอารูปอสูร รูปกุมภัณฑ์ รูปรากษส รูปมเหศักดิ์ รูปเทพดา ซึ่งมีลักษณะที่น่ากลัวหรือมีศักดาเดชานุภาพ เป็นที่ควรเกรงขามแก่ ภูติ ผี ปีศาจหรือคุ้มกันคุณยา อาถรรพ์ไม่ให้เป็นอันตรายแก่ผู้คน เป็นงานศิลปกรรมในรูปแบบ รูปปั้น รูปแกะสลัก และ

---

[1] ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525** (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรเจริญทัศน์, 2525), 504.

[2] เรื่องเดียวกัน.

[3] กรมศิลปากร, **มหาชาติคำหลวง** (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เจริญธรรม, 2516), 109.

[4] **พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับความสมเด็จกรมพระปรมานุชิตโนรส เล่มสอง** (พระนคร :โรงพิมพ์พระจันท, 2485. พิมพ์ในงานพระเมรุ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุสบันบัวผัน 20 ธ.ค. พ.ศ.2485), 227.

[5] กรมศิลปากร, **ทวารบาลผู้รักษาศาสนสถาน** (กรุงเทพฯ : ศิลปากร, 2546), 22.

งานจิตรกรรม อยู่บริเวณช่องประตู หรือตามบานประตู หรือบานหน้าต่าง ดังที่เกิดเป็น

คติการเขียน "ภาพทวารบาล ตั้งแต่ครั้งโบราณ ซึ่งมีวิธีการแตกต่างกัน "ทวารบาล" ในสมัยกรุงศรีอยุธยาจะเป็นภาพจำหลักไม้ ในสมัยอยุธยาตอนต้นจะนิยมจำหลักไม้เป็นรูปเซี่ยวกางกับรูปเทวดาสวมชฎาเทริดยืนถือกนก อีกมือหนึ่งถือพระขรรค์ เช่นประตูวัดพระศรีสรรเพชญ์ ในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 หรือจิตรกรรมฝาผนังที่วัดใหญ่สุวรรณาราม จังหวัดเพชรบุรี

การศึกษาที่มาของภาพทวารบาลมีปรากฏในลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ในหนังสือสาส์นสมเด็จ เล่มที่ ๒๓ หน้า ๑๑๒ ดังนี้

"มนุษย์ย่อมต้องมีเครื่องป้องกันภัย อย่างต่ำมีประตูบ้านเรือน ต่อขึ้นมาถึงมีคนเฝ้าประตู ต่อขึ้นมาถึงเลือกสรรคนกล้าแข็งรักษาประตู ต่อขึ้นมาถึงผู้เป็นอัจฉริยบุรุษ อาจจะหัดสัตว์ร้ายให้รักษาประตูได้ มูลอันนี้เองที่เลยมาเป็นรูปภาพแล้วถึงแต่ชื่อก็นับว่าเป็นเกียรติยศสูง"

นอกจากการทำภาพทวารบาลแบบเทวดาไทยแล้ว ยังพบว่ามีการทำภาพทวารบาลเป็นรูปแบบผสมผสานศิลปะจีน ดังที่คนไทยเรียกว่า เซี้ยวกาง

คติความเชื่อของจีน

เซี้ยวกาง เป็นทวารบาลแบบจีน เขียนได้หลายอย่างเช่น "เสี้ยวกาง", "เขี้ยวกาง", หรือเซี่ยวกาง" อาจมาจากภาษาจีนแต้จิ๋ว ซึ่งอ่านว่า "เซ่ากัง" แปลว่ายืนยาม ตู้ยาม หรือซุ้มยาม ในขณะที่สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัติวงศ์ และพระยาอนุมานราชธน ได้ค้นคว้าเกี่ยวกับเรื่องนี้และสรุปว่า คำว่า "เสี้ยวกาง" หรือ "เซี่ยวกาง" คงจะเพี้ยนมาจากคำว่า "เขี้ยวกาง"ซึ่งเป็นคำไทยที่ใช้เรียกประติมานวิทยาที่มีลักษณะจีน คือภาพบุคคลที่มีเขี้ยวงอก แสดงอาการดุเพื่อให้ภูติผีปีศาจกลัว ต่อมาพยัญชนะต้นอาจเรียกกันจนเพี้ยนกลายเป็น "เสี้ยวกาง" หรือเซี้ยวกาง" ส่วนคำว่า "จรีกาง" หมายความว่า มีกริชเป็นอาวุธเหน็บกางออกมา ลักษณะประติมานวิทยาแบบนี้ไม่ได้เป็นแบบดั้งเดิมของจีน แต่คงเป็นความคิดของช่างไทยในสมัยอยุธยา[6]

ภาพเซี่ยวกาง มักนิยมทำเป็นภาพนักรบจีนแต่งกายเต็มยศมีศาสตราวุธต่างๆ เป็นจำนวนมาก ในประเทศจีน คติของการทำรูปทวารบาลเกิดขึ้นในสมัยราชวงศ์ถัง (พ.ศ.๑๑๗๐ – ๑๗๕๐) เป็นภาพของ "ชินชิปโป๊และอวยชีจง" ทหารเอกของพระเจ้าถังไทจงจักรพรรดิจีน ซึ่งนิยมเขียนภาพนักรบทั้งสองนี้ไว้ที่หน้าประตูพระราชวังและศาสนสถานต่างๆ เพื่อให้เป็นผู้พิทักษ์รักษาสถานที่แห่งนั้น

---

[6] สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัติวงศ์ และพระยาอนุมานราชธน, **บันทึกความรู้เรื่องต่างๆ** (พระนคร : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2506), 22-28.

การทำภาพ "เซี่ยวกาง" ทวารบาลในสมัยรัตนโกสินทร์ มีลักษณะต่างกัน ส่วนใหญ่มักเป็นภาพทวารบาล ซึ่งมีรูปแบบเป็นภาพกระบวนจีน แต่รายละเอียดเป็นแบบไทย สมเด็จกรมพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงมีลายพระหัตถ์ไว้ในสาส์นสมเด็จ เล่มที่ ๑๐ หน้า ๔๐ ดังนี้

"อันเครื่องแต่งตัวเซี่ยวกางนั้นทำให้น่าสงสัยมาก หากจะดูแต่จำเพาะสิ่งก็เป็นของไทยทั้งนั้น แต่ไม่มีรูปภาพไทยอย่างอื่นแต่งตัวเหมือนอย่างนั้นเลย ท่วงทีไปทางแขกหรือจีน จึงได้ลองคลำถามพระเจนจีนอักษรดู ได้ความว่าทางจีนก็มีรูปทำไว้ตามประตูเหมือนกันเรียกว่า "มึ่งซิ้น" แปลว่าเทวดารักษาประตู ไปทางพวกทวารปาละ เสียงไม่เข้าใกล้ เซี่ยวกางจรีกาง อย่างใดเลย"

การสร้าง "ภาพทวารบาล" ไว้ที่บานประตูและหน้าต่างนี้ เดิมน่าจะสร้างไว้ทางหน้าบาน ต่อมาพบว่าทางด้านหลังบานมักมีภาพเขียนสีรูปทวารบาลอันงดงาม การเขียนไว้หลังบานนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีลายพระหัตถ์ไว้ในสาส์นสมเด็จ เล่มที่ ๒ หน้า ๕๘ ดังนี้

"พบความที่ข้องใจจึงอยากทูลสนอง มีอยู่ข้อ ๑ คือว่าด้วยทวารบาล หม่อมฉันเห็นว่ารูปทวารบาลนั้นจำทำเป็นรูปมนุษย์ก็ดี อมนุษย์ก็ดี หรือสัตว์เดรัจฉานก็ดี ตำแหน่งที่ควรอยู่ข้างนอกเรือนทั้งนั้น ของโบราณเช่นรูปสิงห์ สัตว์ยักษ์มารที่ทำเป็นทวารบาลในอินเดีย ในเมืองชวามลายูและเมืองจีน เขาก็ตั้งไว้ข้างนอกเรือนทั้งนั้น แต่ไทยเราเอาทวารบาลเข้าไว้ในเรือนบางแห่งเช่นเขียนรูปยักษ์มารไว้หลังประตูโบสถ์ วิหาร ตลอดจนพระราชมณเฑียร เช่นพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท และพระที่นั่งอมรินทร์ ก็เป็นเช่นนั้น นึกว่าเดิมเห็นจะเขียนไว้ข้างนอกเหมือนอย่างวัดจีนที่ยังเขียนอยู่ น่าจะเป็นเมื่อประสงค์จะทำประตูปิดทองลายรดน้ำ จึงเอารูปทวารบาลเข้าไปเขียนข้างหลังบาน ก็กลายเป็นอย่างยามเฝ้าที่รักษาพระทวารเทวราชมหศวรอยู่ในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ"[7]

ลักษณะของภาพทวารบาลซึ่งพบตามวัดต่างๆ ที่สร้างขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ ส่วนใหญ่มักวาดภาพเทวดาทรงพระขรรค์ ทรงศร ดอกบัวหรือประคองอัญชลี และยังพบว่านิยมทำภาพอื่นๆ ด้วยเช่นภาพเทพในพระพุทธศาสนา ภาพเทพในศาสนาพราหมณ์และฮินดู ภาพจับรามเกียรติ์ ภาพชาวต่างชาติและภาพเซี้ยวกาง

---

[7] สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **สาส์นสมเด็จ** (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2505), 112.

ทวารบาลในสมัยสุโขทัย

สำหรับในประเทศไทย คติในการทำรูปทวารบาลสำหรับดูแลรักษาประตูนี้ น่าจะเกิดขึ้นในสมัยสุโขทัย ดังที่ได้พบชิ้นส่วนงานปูนปั้นรูปอสูรหักเป็นท่อนๆ ตกอยู่สองข้างช่องประตูทางเข้าศาสนสถาน ซึ่งอยู่ต่อออกไปทางด้านหลังพระมหาสถูปเจดีย์ ณ วัดสุวรรณคีรี บนเขาพนมเพลิง ในเมืองศรีสัชนาลัย จังหวัดสุโขทัย และงานไม้แกะสลักเป็นรูปภาพเทวดาบนบานประตูคู่หนึ่ง ซึ่งบานประตูคู่นี้เดิมอยู่ประจำประตูพระมหาธาตุเจดีย์ ณ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เมืองเชลียง ปัจจุบันนำมาเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติรามคำแหง จังหวัดสุโขทัย[8] บานประตูดังกล่าว จำหลักเป็นรูปเทวดาถือพระขรรค์ ยืนบนแท่น นุ่งผ้าอย่างยาว พื้นหลังส่วนบนสลักลวดลายช่อกนกตัวโตๆ เมื่อนำมาเทียบเคียงจากรูปแบบทางศิลปะ พบว่า บานประตูไม้ชิ้นนี้มีลักษณะใกล้เคียงกับบานประตูไม้สลักของวิหารหลวง วัดพระศรีสรรเพชญ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ปัจจุบันเก็บรักษาและจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เจ้าพระยา ซึ่งสลักเป็นรูปเทวดาถือพระขรรค์[9] (ภาพที่ 1)

ทวารบาลในสมัยอยุธยา

สมัยอยุธยา คติความเชื่อการทำรูปทวารบาลได้รับความนิยมแพร่หลายทำไว้ตามศาสนสถานหลายแห่ง

ตามศาสนสถานสมัยนี้ มักพบรูปทวารบาลบนบานประตู ไม่ว่าจะเป็นงานเขียนหรืองานแกะสลักไม้ ดังปรากฏในงานจิตรกรรมรูปทวารบาล ดังนี้

1. บานประตูที่อุโบสถ วัดใหญ่สุวรรณาราม จ.เพชรบุรี เป็นภาพทวารบาลจีนสองคู่และทวารบาลไทยหนึ่งคู่[10]
2. บานประตูที่อุโบสถ วัดท่าหลวง อำเภอวิเศษไชยชาญ จังหวัดอ่างทอง[11]
3. บานประตูที่อุโบสถ วัดสระบัว จังหวัดเพชรบุรี[12]

---

[8] จุลทรรศน์ พยาฆรานนท์, "ทวารบาล," **โลกประวัติศาสตร์** 5, 1 (มกราคม-มีนาคม 2542) : 29.

[9] สมชาย ณ นครพนม และคณะ, **ทวารบาล ผู้รักษาศาสนสถาน** (กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2546), 27.

[10] มาณพ อิศรเดช, "การศึกษาจิตรกรรมสมัยอยุธยา สกุลช่างเพชรบุรี ที่วัดใหญ่สุวรรณาราม," **เมืองโบราณ.** 11, 1 (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ) : 118.

[11] น.ณ. ปากน้ำ (นามแฝง), **"ภาพปก," เมืองโบราณ** 8, 2 (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ) : 2.

[12] เรื่องเดียวกัน.

สำหรับงานแกะสลักไม้ที่ทำเป็นรูปทวารบาลในสมัยนี้ มีตัวอย่าง เช่น งานแกะสลักไม้บนบานประตูที่ได้มาจากวิหารหลวงวัดพระศรีสรรเพชญ์ เป็นรูปเทวดาถือพระขรรค์ ศิลปะอยุธยา พุทธศักราช 2035 เป็นไม้ ลงรักปิดทอง สูง 193 ซม. กว้าง 115 ซม. ปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เจ้าสามพระยา

ลักษณะเป็นบานประตูไม้แกะสลัก สภาพชำรุด โดยเฉพาะส่วนพื้นหลังด้านล่างและฐานหลุดหายไป บานทั้งสองข้างแกะสลักเป็นรูปเทวดาถือพระขรรค์และช่อดอกไม้ ยืนเอียงตัวเล็กน้อยอยู่บนฐานรูปเหลี่ยม เทวดาสวมเทริดประดับด้วยลายประจำยามตรงกลางเหนือพระนลาฏ สวมสังวาลย์ ทับทรวง นุ่งผ้าชักชายผ้าออกทางด้านข้างหลายชั้น ด้านหน้าปล่อยให้เห็นชายไหวชายแครง เหนือเศียรเทวดาเป็นฉัตรซึ่งมีลักษณะคล้ายร่ม ประกอบด้วยช่อดอกไม้ทั้งสองข้าง พระเศียรมีร่องรอยของการลงรักปิดทอง[13] (ภาพที่ 2)

งานจิตรกรรมรูปแบบทวารบาลที่สำคัญในสมัยอยุธยา และยังหลงเหลืออยู่ให้เห็นเป็นหลักฐานให้ศึกษา คือ

ทวารบาลวัดใหญ่สุวรรณาราม ในพระอุโบสถพบว่าทวารบาลมีรูปแบบต่างๆ ดังนี้

1. ภาพทวารบาลเขียนบนบานประตูซ้ายมือ ด้านหลังพระประธาน ตรงช่องประตูทางซ้ายเขียนเป็นรูปกินรี ส่วนบนเขียนเป็นภาพนักสิทธิ์ คนธรรพ์ สวมหมวกคล้ายดั่งแขกแสดงอากัปกิริยาเหาะ พนมมือเข้าหากัน และโปรยข้าวตอกดอกไม้[14] เครื่องทรงและเครื่องประดับตามลักษณะไทย (ภาพที่ 3)

2. ภาพทวารบาลขวามือ ด้านหลังพระประธาน เขียนเป็นรูปนางอัปสรพนมมือ ส่วนบนของบานเขียนเป็นชาวต่างชาติ เส้นนั้นเป็นแบบอยุธยา แต่พื้นคงถูกซ่อม เนื่องจากตัวลายด้านหลังอันควรจะมี หายไป[15] (ภาพที่ 4)

3. ภาพทวารบาลประตูด้านข้างทิศตะวันออกของพระอุโบสถบานขวา ลักษณะการเขียนไม่แตกต่างไปจากอีกบานหนึ่งมากนัก แต่จะต่างกันเฉพาะอากัปกิริยา บานนี้ตั้งข้อสังเกตว่าน่าจะถูกซ่อมที่พื้นบ้าง ด้วยตัวลายอันถมพื้นให้เต็มนั้น หายไป[16] (ภาพที่ 5) ทวารบาลเป็นเซี่ยวกาง สังเกตจากเครื่องแต่งตัวมีลักษณะอย่างไทย ถือพระขรรค์ แต่รูปร่างหน้าตามีหนวดมีเคราอย่างจีน

4. ภาพทวารบาลเขียนบนบานประตูด้านข้างทิศตะวันออกของพระอุโบสถ เขียน

---

[13] กรมศิลปากร, **ทวารบาลผู้รักษาศาสนสถาน** (กรุงเทพฯ : ศิลปากร, 2546), 47.

[14] จำนงค์ ศรีนวล, "วัดใหญ่สุวรรณาราม," **ชุดจิตรกรรมฝาผนังในประเทศไทย** (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2527), 45.

[15] เรื่องเดียวกัน, 46.

[16] เรื่องเดียวกัน,

เป็นรูปเซี่ยวกาง คงจะเป็นการเขียนรูปเซี่ยวกางในยุคแรกๆ เพราะไม่ได้ใส่ลวดลายให้เป็นกนก ในยุคศิลปะอยุธยาตอนปลายจึงได้ปรากฏภาพเซี่ยวกางที่ประดิษฐ์ให้ลวดลายต่างๆ เป็นลายกนก เกิดขึ้น[17] (ภาพที่ 6) ลักษณะการยืนยืนบนสิงห์โต

5. ทวารบาลประตูบานกลาง ด้านหน้าเป็นทวารบาลขนาดใหญ่สัดส่วนเท่าคนจริง นับว่าเป็นทวารบาลสมัยอยุธยาที่ยังสมบูรณ์งดงามมาก ลักษณะประทับยืนบนฐานสิงห์แบกมือถือช่อลายกนก ซึ่งเป็นคติเก่าเช่นเดียวกับทวารบาลจำหลักไม้ วัดพุทไธสวรรย์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เจ้าสามพระยา สังเกตว่าสีที่ใช้มีมากกว่าสีจิตรกรรมอยุธยายุคต้น เช่นใช้สีม่วง ฟ้า เขียว สีผิวขององค์ซ้ายเป็น สีขาวอมชมพู รูปโครงหน้าอิ่มเอิบ เส้นคิ้วชี้ขึ้น มัสสุเป็นเส้นอย่างลายกนก ตามองหลุบต่ำลง สวมชฎาทรงเทริดยอดแหลม กนกข้างหูเรียวยาว จรดพาหาทั้งสองข้าง เครื่องทรงอลังการมาก แบบเครื่องทรงเช่นนี้จะปรากฏกับพระพุทธรูปทรงเครื่องสมัยอยุธยาตอนปลาย รัศมีมีรอยหยัก พื้นภายในรัศมีเป็นสีแดงชาด ทำให้ใบหน้าและชฎาสีทองดูงดงาม ด้านหลังมีรอยหยักฟันปลาเป็นสินเทา ซึ่งเป็นรูปแบบในสมัยอยุธยา (ภาพที่ 7)

เมื่อคติการเขียนทวารบาลแพร่เข้ามาในเมืองไทย ช่างไทยจึงเขียนเป็นเทพตามแบบไทย คือทรงเครื่องอย่างเทวดาไทย มีรัศมี มือถืออาวุธอย่างไทย เช่นพระขรรค์หรือศร หรือช่างบางคนก็เขียนผสมผสานทั้งไทยและจีน นอกจากจะเขียนตามบานประตูแล้ว ยังนิยมเขียนตามบานหน้าต่างอีกด้วย

ดังนั้น ทวารบาลที่สร้างขึ้นมาจึงมีจุดประสงค์เพื่อพิทักษ์รักษาหรืออารักขาสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งส่วนมากมักปรากฏพบในศาสนสถานนั่นเอง

---

[17] เรื่องเดียวกัน, 48.